

2018-19

Proceedings Book of National Seminar

संशोधन पद्धती

Research Methodology

डॉ. संजय वाघमारे
(प्राचार्य)

डॉ. ओमशिव लिंगाडे
(समन्वयक)

संपादक

प्रा. अमोल पणार

डॉ. लहू वाघमारे

डॉ. विनोद सोनवणे

डॉ. अरविंद कदम

डॉ. चंद्रशेखर ठोसे

प्रा. रामराव चव्हाण

978-93-5240-186-4

Scanned by GenScanner

Scanned with OKEN Scanner

131.	ऐतिहासिक संशोधनातील साधनांचे परिक्षण कु. कराड रिना राजेंद	५२३
132.	An Exploration on the Quantitative Tools for Data Analysis in Social Science Research Dr. Pramod Pandrangrao Lonarkar	५२६
133.	Research Methodology Dr.S.G. Jadhav	५३१
134.	Science and Scientific Research Supriya S. Jadhav	५३५
१३५.	संशोधन कार्यातील आधारस्तंभ - गृहितकृत्ये बबिता गणपतराव हेबारे	५४०
१३६.	अनुसंधान शब्द की व्युत्पत्ति, अवधारनाएँ एवं पध्दतियाँ बोंडले बालाजी नामदेवराव	५४४
१३७.	संशोधन अहवाल लेखनाचे मुख्य घटक : एक दृष्टीक्षेप प्रा.डॉ.आनेराव एम.एम.	५४७
१३८.	प्रश्नावली सामाजिक संशोधनाचा एक आधार डॉ.डी.जी.पाटील, प्रा. एस.डी.भामरे	५५३
139.	QUESTIONNAIRE: MAJOR TOOL OF DATA COLLECTION IN SOCIAL SCIENCES RESEARCH DR. PARMESHWAR ABHANGRAO PATIL	५५७
140.	Research Report Writing Jadhav S.L.	५६१
१४१.	सामाजिक शास्त्रातील संशोधन प्रक्रियेच्या पायऱ्या डॉ.डी.जी. पाटील, प्रा. ए.व्ही. काटे	५६५
१४२.	वृत्तपत्रीय संदर्भ साधनांचे ऐतिहासिक संशोधनातील महत्त्व इंगोले मनोज रविद्रनाथ	५६९
१४३.	सामाजिक संशोधन प्रक्रियेतील संशोधकाची गुणात्मकता डॉ.एम.एम.बडवे, प्रा. पी.व्ही. पगार	५७४
144.	Accurateness of references in Research Practice Sidaji J.Pawar	५७९
१४५.	सामाजिक संशोधनातील मूलभूत टप्पा- समस्यासुत्रण प्रा. ईश्वर ल. राठोड	५८१

सामाजिक संशोधनातील मूलभूत टप्पा- समस्यासुत्रण

प्रा. ईश्वर ल. राठोड

समाजशास्त्र विभागप्रमुख,

शि. म. ज्ञानदेव मोहंकर महाविद्यालय, कळंब.

प्रस्तावना :

सामाजिक संशोधनातील महत्त्वाची प्रक्रिया म्हणजे समस्यासुत्रण होय. सामाजिक शास्त्रात कोणत्याही विषयांचा किंवा समस्यांचा अभ्यास करावयाचे असतील तर आपणास प्रथम त्या संशोधनाविषयी पुर्व नियोजन करणे गरजेचे आहे. म्हणून समस्यासुत्रण हे सामाजिक संशोधनातील पर्व नियोजन करण्यासाठी महत्त्वाचा टप्पा मानले जाते.

बौद्धिक किंवा जिज्ञासेतून अध्ययन विषय सूचित असतो. त्याचप्रमाणे व्यावहारिक गरजांमधून सुद्धा संशोधनासाठी अनेक विषय मिळतात. समाजात विविध समस्या असतात. त्या समस्यांचे निराकरण करण्याच्या हेतूने अध्ययन करण्याची आवश्यकता असते. सामाजिक नियंत्रण, सामाजिक नियोजन आणि इतर अनेक व्यावहारिक गरजांच्या दृष्टिने संशोधन करण्याची गरज असते. त्यामुळे आपणास अनेक विषय मिळतात.

संशोधनकर्त्याने कोणती तथ्ये संकलित करावी, कोणत्या तथ्ये संकलन पध्दतीचा व साधनाचा उपयोग करावा, तथ्यांचे विश्लेषण कसे करावे या संबंधीचे ज्ञान केवळ विषयाची निवड केल्यामुळे होत नाही. त्याकरिता सामान्य स्वरूपाच्या संशोधनविषयास विशिष्ट समस्येचे रूप देणे आवश्यक असते. सामान्य विषयाचे संशोधन समस्येत रूपांतर करणे म्हणजेच समस्यासुत्रण होय.

समस्यासुत्रणाचा अर्थ आणि व्याख्या :

शास्त्रीय सामाजिक संशोधन पध्दतीत समस्या सूत्रण ही पहिली पायरी आहे. प्रत्येक संशोधक आपल्या संशोधन कार्यासाठी कोणता तरी एक विषय निश्चित करतो. संशोधन अध्ययन विषयाची निवड केल्यानंतर संशोधकाला आपल्या संशोधनाचा उद्देश निश्चित करावा लागतो. तसेच त्याची मांडणी विधानांच्या स्वरूपात करावी लागते. अशाप्रकारे अध्ययनाचा उद्देश मांडणे म्हणजेच संशोधन समस्या सूत्रण किंवा संशोधन समस्या निश्चित करणे होय.

टाऊनशेड- निराकरणासाठी समोर आलेली समस्या म्हणजे संशोधन समस्या होय.

करलिंजर - समस्या म्हणजे एक प्रश्नवाचक समस्या होय.

यावरून हे स्पष्ट होते की विषयाची निवड केल्यानंतर त्या विषयाला एक निश्चित

रूप देणे आवश्यक असते. अध्ययनाचे उद्दिष्ट कोणते, तथ्यसंकलन, विश्लेषण हे सर्व मिळविण्यासाठी सामान्य विषय क्षेत्राचा विशिष्ट पैलू निश्चित केला जातो. अशा रितीने त्या विषयांचे रूपांतर विशिष्ट समस्येत करणे म्हणजे समस्यासूत्रण होय.

विषयाची निवड करणे ही संशोधनाची पहिली पायरी नाही. ख-या अर्थाने संशोधनाची पहिली पायरी म्हणजे समस्यासूत्रण होय. संशोधन समस्या संशोधन कर्त्यास भासणारी एक सैद्धांतिक किंवा व्यावहारिक अडचण होय. ही अडचण किंवा समस्या सोडविणे हेच संशोधन कर्त्यापुढील उद्दिष्ट असते.

समस्यासूत्रण प्रक्रियेचे विश्लेषण :

समस्यासूत्रणापासून संशोधनाची सुरुवात होते. संशोधनातील समस्यासूत्रण हे व्यवस्थित असेल तर संशोधन कार्यात पुढे अडचणी निर्माण होत नाहीत. संशोधनाची समस्या निश्चित करणे हे कार्य अतिशय सोपे वाटते. परंतु प्रत्यक्ष व्यवहारात हे कार्य कठीण आहे. उत्क्रांतीवाद सिध्दांताचा जनक डार्विन यांनी या ग्रंथात लिहिले की, माझ्या कार्याचे सिंहावलोकन करतांना प्रश्नांची उत्तरे देण्यापेक्षा प्रश्न कोणते होते हे शोधून काढणेच मला जास्त विकट वाटले. संशोधनासाठी समस्या कोणती हे जाणणे किंवा ओळखणे हे देखील कठीण आहे. याबाबत रॉबर्ट मर्टन यांचे विधान अतिशय महत्त्वाचे आहे. मर्टनच्या मते, विज्ञानात विचारण्यात येणा-या प्रश्नांच्या विशिष्ट प्रकारामुळेच योग्य प्रश्न कोणते हे ठरविणे कठीण होऊन बसते. एखाद्या विषय क्षेत्रात सांप्रत जी माहिती प्रस्थापित ज्ञान म्हणून स्वीकारली जाते तिचे समर्थन व विस्तृतीकरण करण्यासाठी किंवा तिच्यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी जी माहिती आवश्यक असते ती माहिती जे प्रश्न विचारल्यामुळे उपलब्ध होऊ शकेल असेच प्रश्न बनविणे व विचारणे उपयुक्त ठरते. थोडक्यात सांगायचे झाल्यास, जरी वैज्ञानिक संशोधनातील प्रत्येक समस्येत प्रश्न व प्रश्नांची तालिका अंतर्भूत असणे क्रमप्राप्त आहे. तरी प्रत्येक प्रश्न ही एक विज्ञान समस्याच आहे असे म्हणता येणार नाही.

उपरोक्त विचारांच्या आधारे समस्या सूत्रण निर्धारित करणे प्रत्यक्ष व्यवहारात किती अवघड आहे हे स्पष्ट होते. रॉबर्ट अँकॉफ यांनी समस्या सूत्रण प्रक्रियेचे विश्लेषण केले आहे. त्यानुसार समस्या सूत्रण प्रक्रियेची प्रमुख अंगे सांगितली आहेत.

- १) संशोधन फलोपयोगी
- २) संशोधन फलोपभोगाची उद्दिष्टे
- ३) उद्दिष्ट सिध्दीची पर्यायी साधने
- ४) विशिष्ट उद्देश
- ५) परिस्थिती सापेक्षता

समस्यासूत्रण प्रक्रियेतील ही प्रमुख पैलू आहेत. या पैलूंच्या आधारे समस्या सूत्रण प्रक्रियेचे विश्लेषण करण्यात येत असते. म्हणून समस्यासूत्रण या प्रक्रियेला संशोधनात वेगळे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

समस्या सूत्रणाच्या प्रक्रियेतील घटक :

समस्या शोधण्याच्या प्रक्रियेचे महत्त्व शास्त्राच्या विकासाच्या दृष्टीने अनन्य साधारण असेच असते. मर्टनच्या मते, समस्या सोडविण्याइतकेच किंबहुना त्याही पेक्षा अधिक महत्त्व

समस्या सूत्रणाला आहे. म्हणून समस्या सूत्रण करण्यापूर्वी तिच्या सर्व पैलूंचा अभ्यास केला पाहिजे. सामाजिक संशोधनात समस्या सूत्रणाच्या प्रक्रियेत कोणकोणते घटक अंतर्भूत आहेत हे दाखविण्याचा मर्टन यांनी प्रयत्न केला आहे. मर्टनच्या मते, समस्यासूत्रणाच्या कार्यात अंतर्भूत असणारे घटक म्हणजे- प्रारंभीक पश्न, प्रश्नांचे युक्तिनिष्ठ समर्थन, विशेषित किंवा विवक्षित पश्न. या घटकांच्या सहाय्याने समस्या सूत्रणाची प्रक्रिया निर्धारित होत असते. म्हणून सामाजिक संशोधनात या महत्वपूर्ण प्रक्रियेचा प्रामुख्याने उपयोग केला जातो. कारण की, समस्या सूत्रणाचा आधार घेतल्याशिवाय संशोधन प्रक्रिया पूर्ण होऊ शकणार नाही. समस्यासूत्रणाच्या सहाय्याने संशोधनात विश्वसनीयता निर्माण होत असते.

संशोधन समस्या निर्धारित करण्यास सहाय्यक बाबी :

१) बदलते समाजजीवन :

सामाजिक जीवन हे गतिमान असते. त्यात सातत्याने बदल घडत असतात. त्यामुळे समाजातील मूल्ये आणि प्रतिमाने यांतही बदल होत असतात. म्हणून सामाजिक संशोधनास नवीन क्षेत्रे आणि नवीन विषय मिळतात. आजच्या परिस्थितीत समकालीन सामाजिक समस्यांच्या संशोधनाला महत्व प्राप्त झाले आहे.

२) औपचारिक गटांची वाढती संख्या :

आधुनिक जीवनात औपचारिक गटांची संख्या सतत वाढत आहे. त्यामुळे नवीन नवीन गट उदयास येत आहेत. त्यांच्या समस्यांचा अभ्यास हे संशोधनाचे नवीन क्षेत्र आहे.

३) सांस्कृतिक परिवर्तन :

कोणत्याही देशाच्या संस्कृतीत काळानुसार विकास किंवा परिवर्तन होत असते. अशा सांस्कृतिक परिवर्तनांचा समाज जीवनावर व्यापक प्रभाव पडतो. त्यामुळे नवीन समस्या निर्माण होतात. या सर्व समस्या संशोधनाचा विषय ठरू शकतात.

४) ऐतिहासिक घटना :

काही ऐतिहासिक घटनांचा सामाजिक शास्त्रांच्या मूल्यांवर आणि विष्ठांवर परिणाम होत असतो. त्यामुळे काही समस्या निर्माण होतात. या समस्या सामाजिक संशोधकांच्या संशोधनाचा विषय बनू शकतात.

५) ऐतिहासिक घटनांचा विज्ञानावर प्रभाव :

ऐतिहासिक घटनांमुळे सामाजिक तणाव आणि संघर्ष जसे तीव्रतर होत जातात तसेच त्यांचा विज्ञानावरही प्रभाव पडतो.

संशोधन समस्येच्या अर्थपूर्ण निर्मितीसाठी आवश्यक घटक :

क्षेत्र निश्चिती :

संशोधन अर्थपूर्ण होण्यासाठी संशोधकाने संशोधनाचे क्षेत्र निश्चित करणे ही पहिली आवश्यक बाब आहे. म्हणजेच आपल्याला कोणत्या विशिष्ट विषयात संशोधन करावयाचे आहे हे संशोधकाने प्रथम निश्चित केले पाहिजे. संशोधन क्षेत्राची निवड ही संशोधनाच्या आवडीवर आणि अध्ययनावर अवलंबून असते.

एकरूपता : संशोधकाने आपल्या संशोधन विषयाशी एकरूप झाले पाहिजे. कारण त्यामुळे त्यांचे संशोधन विषयासंबंधी असणारे ज्ञान सखोल होते आणि अर्थपूर्ण संशोधन समस्येची मांडणी करणे त्याला शक्य होते. अशाप्रकारे अर्थपूर्ण संशोधन समस्येची मांडणी करण्यासाठी संशोधकाने आपल्या संशोधन विषयात गढून जाणे आवश्यक आहे.

व्यापकता : संशोधकाने आपल्या आवडत्या अभ्यास विषयाशी संबंधीत असणा-या सर्व साहित्यांचा सखोल आणि चिकीत्सक पध्दतीने अभ्यास केला पाहिजे. त्यामुळे अध्ययन विषयाच्या पैलूंवर आतापर्यंत झालेल्या संशोधन कार्याची कल्पना येते. त्यामुळे एकाच बाबी संबंधीच्या त्याप्रकारच्या ज्ञानाची पुनरावृत्ती होत नाही.

कार्यपध्दतीची निवड : सामाजिक क्षेत्रातील संशोधन अध्ययनाचे विविध विषय असतात. विषयाच्या स्वरूपानुसार संशोधकाला संशोधन पध्दतीची निवड करावी लागते. प्रचलित असणा-या वैज्ञानिक कार्यपध्दतीचे निरीक्षण आणि अध्ययन करून त्याला आपल्या संशोधन विषयासाठी योग्य अशा वैज्ञानिक कार्यपध्दतीची निवड करावी लागते.

निरीक्षण : संशोधक जिज्ञासू असेल, त्याला संशोधनाविषयी आवड असेल आणि त्याचा दृष्टिकोन वैज्ञानिक असेल तर त्याला निरीक्षणाद्वारे संकलीत केलेल्या माहितीच्या आधारे संशोधन विषयाबाबत सिध्दांताची मांडणी करता येते.

निराकरण : संशोधन समस्येचे निराकरण करणे हे संशोधकाचे उद्दिष्ट असते. ज्या समस्येवर संशोधकाला उत्तर शोधून काढावयाचे आहे त्या संभाव्य उत्तरांचा संशोधकाने जिज्ञासू वृत्तीने शोध घेतला पाहिजे. अशा संभाव्य उत्तरांची किंवा स्पष्टीकरणांची विधानाच्या स्वरूपात मांडणी करणे म्हणजेच गृहितकृत्यांची मांडणी होय. सामाजिक अध्ययन करताना गृहितकृत्य निश्चित करणे हेच संशोधकाचे मुख्य कार्य असते.

निष्कर्ष : संशोधन प्रक्रियेच्या प्रारंभी ते समकालीन संशोधनात देखील समस्यासुत्रण या प्रक्रियेचे महत्त्व कमी झालेले नाहीत. कारण की, संशोधन करण्यास ही प्रक्रिया सर्वात महत्त्वपूर्ण मानली जाते. समस्यासुत्रण हे संशोधनाची दिशा प्राप्त करून देत असते. म्हणून या पध्दतीला आज देखील संशोधनात महत्त्वाचे स्थान आहे.

संदर्भ :

१. बोधनकर, अलांणी (२००७) सामाजिक संशोधन पध्दती, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
२. आगलावे प्रदिप (२०१५) सामाजिक संशोधन पध्दतीशास्त्र व तंत्रे, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर.
३. खैरनार दिलीप (२००९) प्रगत सामाजिक संशोधन पध्दती व सांख्यिकी, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
